

УДК 372.3:316.61

Т.В. Кравченко, м. Київ

СОЦІАЛІЗАЦІЯ І ВИХОВАННЯ: ЛОГІКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

У статті розглядаються мета, спільні й відмінні риси соціалізації і виховання, показана логіка взаємозв'язку цих процесів у контексті діяльнісного підходу, розкрито залежність успішності соціалізації особистості від доцільно організованого виховання.

Ключові слова: взаємозв'язок, виховання, діяльнісний підхід, особистість, соціалізація.

Притаманний сучасному етапу розвитку українського суспільства динамізм, нарощування його культурного потенціалу, посилення соціальної ролі особистості висувають нові вимоги до виховання, яке має спрямовуватися на оволодіння особистістю суспільним досвідом, суспільними цінностями, ідеалами, еталонами, суспільно схвалюваними якостями, нормами і правилами поведінки. Все це повною мірою стосується і соціалізації. Тобто і виховання, і соціалізація спрямовані на засвоєння людиною сукупності знань, уявлень, поцінувань, умінь використовувати адекватні соціальним ситуаціям способи поведінки на засадах творчої інтерпретації соціального досвіду. Безумовно, кожний з цих процесів володіє своїми засобами вирішення цього завдання, дієвість яких значно підвищується за умов їх тісного поєднання, взаємодоповнення і взаємопроникнення.

Не можна не зважати й на те, що сьогодні все частіше виникає необхідність винайдення способів управління соціалізацією, адже “практичний досвід педагогічної діяльності перенасичений свідченнями негативного впливу соціуму на формування особистості, на “входження” молодого покоління у сферу соціальних відносин” [9, с. 233]. Одним з таких способів і є виховання, одна з важливих функцій якого полягає у прогнозуванні, що уможливорює перетворення індивідом дійсності з урахуванням певних ідеалів і цінностей. Тобто йдеться про відмову від традиційної “навздогінної стратегії” і надання пріоритету конструктивній переробці педагогічної реальності, а через неї – всього способу життєдіяльності суспільства.

У цьому контексті виховання набуває певних соціалізуючих рис. Однак це не означає ототожнення понять “виховання” і “соціалізація”, або звуження соціалізації до виховання. На нашу думку, слід вести мову про піднесення виховання до рівня соціалізації, розгляду його як невід’ємної складової соціалізаційних процесів.

Формування і розвиток особистості відбувається через поєднання двох взаємопов’язаних сфер: внутрішньоособистісної та зовнішньої (організованої і стихійної).

Внутрішньоособистісна сфера містить пізнані та інтеріоризовані індивідом зовнішні норми, цінності, культурні традиції, які постають не лише у формі конкретних знань чи уявлень, а й у формі ціннісних ставлень, настановлень, мотивів, що реалізуються у поведінці та вчинковій діяльності. Ця внутрішня сфера не є сталою. Вона повсякчас поповнюється завдяки зовнішнім “надходженням” як організованого, так і стихійного плану. Оскільки останні можуть мати як позитивний, так і негативний характер, зростає роль організованої складової (виховання), спроможної підтримати дитину, надати їй педагогічну допомогу у визначенні особистісних пріоритетів і цінностей, стимулювати усвідомлення нею себе в просторі широких соціальних зв’язків і відносин, забезпечуючи самореалізацію в різних видах діяльності.

Зовнішня сфера – це “складно побудований регулятор людської життєдіяльності, що відображає у своїй структурній організації і змісті особливості об’єктивної дійсності й охоплює зовнішній для людини світ та саму людину в усіх її об’єктивних характеристиках” [2, с. 17]. При цьому ієрархія цінностей, які входять до цієї сфери, “не дозволяє особистості, з одного боку, розчинитися в емпіричному бутті, втратити дійсні сутнісні потенції, оскільки розвинені особистісні цінності становлять основу внутрішнього світу особистості, виявляючись виразником стабільного, інваріантного, а з другого, – дає можливість існувати і діяти вільно, тобто свідомо, цілеспрямовано, виходячи з власних особливостей” [2, с. 17].

Зміст внутрішньої сфери особистості ніколи не є простим віддзеркаленням зовнішньої, оскільки вона створюється на основі власного досвіду дитини, набутого нею в результаті різноманітних видів діяльності, який вона трансформує в знання,

переконання, мотиви поведінки, ціннісні орієнтації. Відмінністю внутрішньої сфери від зовнішньої є засвоєні способи діяльності, індивідуальний “образ” навколишнього середовища, самовизначення щодо нього і рефлексивно фіксоване особистісне прирощування. Тобто внутрішні особистісні цінності не замикаються у внутрішньому світі дитини; вони є “тими психологічними засобами, завдяки яким цей світ стає відкритим насамперед для іншої людини і до того, що її оточує” [1, с. 26]. Ця “відкритість” реалізується через вчинки, які виконують не лише перетворювальну функцію щодо навколишнього світу, а й забезпечують перебіг певних інтеграційних процесів у психічній сфері людини. “Вливаючись в єдиний цілеспрямований життєвий потік, вони синтезують початково розрізнені особистісні цінності в чітку систему, приводять до цілісності особистості” [1, с. 26]. Укорінюючись у структурі її самосвідомості, ця система, своєю чергою, стає для неї морально значущим й активним настановленням, що постає “єдиною соціокультурною основою перетворення внутрішніх можливостей особистості у реальність здійснюваних нею вчинків і ... поведінки загалом” [1, с. 27].

Внутрішній розвиток людини пов’язаний з її соціалізацією як з “органічною умовою становлення людського способу життя, спрямовується потребами соціалізації, включає її до змісту як особливу сферу та складову” [5, с. 69]. Сукупність взаємовідносин і взаємовизначень внутрішнього розвитку особи та її соціалізації не є механічною, оскільки “вони взаємопроникають і взаємозумовлюють одне одного, а їхні зв’язки мають нелінійний і взаємозворотний характер” [5, с. 69].

За умов сприйняття “змісту” середовища як особистісно цінного, індивід долучається до процесу самооновлення, саморозвитку. У випадку несприятливих впливів процес соціалізації все одно відбувається, але набуває при цьому рис нестабільності, розмитої суб’єктивної позиції, соціальної малоцінності й навіть злочинної спрямованості. Тому важливо своєчасно допомогти дитині усвідомити, що зовнішні обставини, навіть найбільш несприятливі, мають сприйматися як своєрідна перевірка на витривалість і долатися завдяки енергії, що виробляється у конфліктах із життям.

Середовище “програмує” зразки зовнішнього вигляду, стереотипи його оформлення, а виховання покликане

допомогти дитині усвідомити їх, зробити самостійний вибір на користь самої себе. Це передбачає активізацію самопізнання, формування адекватності самооцінки, створення образу свого “ідеального Я”. З огляду на це, актуалізується першість внутрішніх сил дитини, яка постає активним суб’єктом власної життєтворчості. Тобто виховання впливає на навколишнє соціальне середовище через формування тих рис і характеристик особистості, які дають їй можливість виконувати ті чи інші соціальні ролі. Саме завдяки вихованню соціальне середовище “оживає”, наповнюється суб’єктами соціального життя, які вдосконалюють його спільними зусиллями.

Якщо простежити за трансформацією зовнішніх, суспільних ідеалів у мотиваційні “моделі потребового”, то загальну модель можна представити таким чином: суспільні ідеали засвоюються особистістю у вигляді “моделей потрібного”, які спонукають її до активності, в процесі якої відбувається їх предметне втілення; предметно втілені цінності, своєю чергою, стають основою для формування суспільних ідеалів, і так далі по нескінченній спіралі [4, с. 68]. Водночас зазначимо, що при спільності норм і вимог до результатів виховання, зміст його різнитиметься залежно від того, в яких сферах суспільного життя відбувається діяльність індивідів і груп. Вимоги до виховання в дитячому садку відрізнятимуться від аналогічних підходів у школі, вищих навчальних закладах... Іншими словами, соціальне у формі виховання входить у різні форми суспільних відносин – економічні, політичні, духовні, проте не зводиться до них, а інтегрує вимоги кожної з форм у специфіці змісту тих чи інших напрямів виховання.

Виховання нерозривно пов’язане з безперервним порівнянням та оцінюванням його суб’єктами один одного щодо відповідності нормам та вимогам суспільства, його культурі, рівню засвоєння соціокультурних цінностей та опертя на них у власній життєдіяльності, на співвідносність вихованості індивідів з їх суспільним становищем, місцем, яке вони посідають у соціальній структурі.

Отже, для підвищення ефективності соціалізації процес освоєння дитиною зовнішньої сфери має співвідноситися з ціннісним аспектом її внутрішньої сфери (упорядкованої системи цінностей). Цього можна досягти завдяки врахуванню зовнішніх вимог до виховання, які надходять від суспільства і

визначають спрямованість цього процесу. Така спрямованість створює основу для особистісного розвитку дитини, в процесі якого зміст виховання, а отже, й соціалізації, перетворюється на її індивідуальне надбання.

Виховання є зверненням до мотиваційно-ціннісної системи особистості, воно втручається в життя дитини, в її соціалізацію, вступаючи в кожний конкретний момент у взаємодію з тим образом світу, який формується у неї під впливом “вільного” соціуму. Останній же ніколи не буває пасивним, він живе “набагато яскравіше й інтенсивніше, ніж організоване виховання, навіть якщо воно застосовує найновішу, але шаблонну і формальну технологію” [7, с. 299].

Зрозуміло, виховання не повинне (та й не може) повністю контролювати всі соціальні процеси, до яких залучається дитина, але воно має коригувати, збагачувати, поглиблювати й надавати більшій осмисленості соціальному досвіду зростаючої особистості, який складається стихійно.

Можливість соціалізації зумовлена тим, що дитина в цьому процесі стає начебто об’єктом для самої себе: вона має “подивитися на себе збоку”, оцінити свої дії, вчинки, можливості і співвіднести їх з тією соціальною роллю, з тим типом поведінки, які “приписує” їй життя або відкрито нав’язують дорослі. Звідси виховання має орієнтуватися не на особистість, якою легко керувати, а на особистість, якій притаманна висока міра самовизначення. Це передбачає зміну погляду на соціалізацію: не обмежувати її нормативним впливом виховного процесу, не нав’язувати дітям цінностей культури, а співвідносити нормативний і стихійний плани їх становлення, надаючи кожній дитині можливість здійснювати самовизначення.

У дитині можна виховати лише те, що перебуває в “силовому полі” її соціалізації, віддзеркалюється в її “образі світу” і становить її особистісний досвід. Самовизначення в соціумі передбачає пошук певної, значущої для неї, а також такої, що схвалюється дорослими, позиції суб’єктності. Згідно з висловом Е.Еріксона, “дитинство, отрочтво та юність – це час “психосоціального мораторію”, коли суспільство дозволяє зростаючій людині самій шукати себе, “примірювати” ролі та експериментувати із соціальними інтересами, а момент прийняття життєво важливих рішень ще відстрочений” [11].

Залучаючись до процесу самовизначення, дитина починає поступово переходити від стихійного або детермінованого дорослими способу життєдіяльності до такого, який вона тією чи іншою мірою обирає самостійно.

Виховання забезпечує набуття особистістю систематизованих, морально зумовлених знань, умінь і навичок, які в процесі її соціалізації доповнюються стихійно набутих соціальним досвідом і перевіряються на предмет доцільності в різних видах міжособистісної взаємодії. Таке поєднання забезпечує успішніше оволодіння дитиною соціальними нормами, цінностями, культурними традиціями, що є визначальними для даного суспільства, і, як наслідок, посилює ефективність її соціалізації.

Розглянуті нами аспекти зв'язку соціалізації і виховання, доцільність розгляду останнього не тільки як важливої, а й невід'ємної складової соціалізаційного процесу, набувають свого підтвердження при зверненні до діяльнісного підходу.

Різні аспекти діяльнісного підходу набули висвітлення в працях Б. Ананьєва, І. Бєха, Л. Виготського, М. Кагана, І. Кона, О. Леонтьєва, А. Петровського, П. Підкасистого, С. Рубінштейна, Т. Шамової та ін. На сьогодні відомо два основні погляди на сутність і структуру діяльності: психологічний і методологічний.

В основу психологічного погляду покладено праці наукової школи О. Леонтьєва та інших споріднених шкіл, в яких діяльність редуціюється до діяльності індивіда і тлумачиться як його атрибут, тобто стверджується, що суб'єкт здійснює діяльність. За визначенням О. Леонтьєва, діяльність – це “одиниця життя, опосередкованого психічним відображенням, реальна функція якого полягає в тому, що вона орієнтує суб'єкта в предметному світі” [6, с. 82]. Тобто, діяльність виступає мотивованим процесом використання особистістю тих чи інших засобів для досягнення власної або зовнішньої заданої мети.

Проте не кожна діяльність може бути визначена як сфера процесу виховання. Такими можуть вважатися лише ті її різновиди, в яких відбувається виховна взаємодія, внаслідок якої вихованці засвоюють ті чи інші елементи соціального досвіду, людської культури. При цьому вихователь, вилучаючи соціальні ідеї з тих чи тих джерел, подумки обробляє їх,

трансформує кризь власний соціальний досвід, надає їм необхідної педагогічної форми і включає їх в інформаційні потоки процесу виховання. Виховання досягає мети, якщо вміє спрямовувати діяльність дитини на пізнання і перетворення навколишнього світу і самої себе. Адже, як справедливо відзначав С. Рубінштейн, “будь-яка спроба вихователя-вчителя “внести” в дитину пізнання і моральні норми, минаючи власну діяльність дитини з оволодіння ними, підриває самі основи здорового розумового і морального розвитку дитини, виховання її особистісних властивостей і якостей” [8, с. 191].

Отже, діяльність – це універсальне, всеохопне явище в житті індивіда. Вона містить розумову діяльність і діяльність, пов’язану з емоційними переживаннями. Єдність свідомості та діяльності – один з основних принципів духовного розвитку особистості. Тобто органічна єдність особистості та її діяльності становить принципове для методики виховання положення: розвиток особистості є розвиток її діяльності.

Звідси рушійними силами виховання особистості постає “сутність тих змін, які відбуваються у самій субстанції, що змінюється”. Рівень психічного розвитку дитини зумовлює і певний рівень її діяльності. Проте психічні зміни, що відбуваються в процесі діяльності, кожного разу створюють нові умови для її здійснення, для перебігу психічних процесів на вищому рівні. Становлення індивіда як особистості – це процес постійного виникнення та розв’язання суперечностей між вимогами, що висуваються до нього діяльністю, і готовністю до їх виконання, між його власними прагненнями, “внутрішньою позицією” і завданнями, які продукуються зовнішнім середовищем. Педагогічне керівництво і має забезпечити послідовне розв’язання цієї суперечності вищому рівні – через педагогічно доцільну зміну обставин діяльності.

З огляду на це, можна твердити, що завдання вихователів (батьків, учителів) полягає в тому, щоб забезпечити розвиток діяльності дитини як процесу поступового розв’язання нею означеної суперечності, тобто планомірної зміни обставин діяльності і формування на цій основі мислення, знань, умінь та соціально зумовлених якостей. Тобто виховний вплив передбачає включення дитини у діяльність, а точніше у самодіяльність, яка розгортається через дію цих впливів. При

цьому дитина обов'язково має виступати активним суб'єктом такої діяльності. З цією метою необхідно створювати спеціальні ситуації, які мають висувати перед нею зрозумілі й посилені вимоги. В іншому випадку, не знаходячи адекватних форм для прояву своїх вікових та індивідуальних потреб, дитина буде шукати інші форми їх реалізації, не виключаючи й асоціальні. Отже, в контексті діяльнісного підходу (у його психологічному тлумаченні) "виховання мусить ввібрати в себе реальне життя дитини, а не бути чимось зовнішнім, нав'язаним стосовно неї" [2, с. 120]. Така вибудова процесу виховання справляє позитивний вплив на соціалізацію особистості, адже надає їй підтримку в соціальному становленні. При цьому діяльність не обмежується пристосуванням дитини до соціальних умов, а дає змогу перетворювати їх завдяки постійному вдосконаленню покладених в її основу програм (виховання). Важливе значення тут має не лише активність особистості, а й спроможність творити нові програми в процесі своєї соціалізації.

У межах методологічного підходу (Г.Щедровицький) носієм діяльності є не окремий індивід, а, навпаки, діяльність є субстанцією, що існує сама собою, захоплює індивідів і тим самим відтворюється. Спроби визначити в цьому випадку носія діяльності та її мінімальну одиницю зумовлюють необхідність виходу за межі діяльності однієї людини чи навіть взаємопов'язаних груп людей. Якщо ж узяти людський соціальний організм, "то вже не зрозуміло, чи складається соціум з окремих людей, чи він "виготовляє" окремих людей від самого початку як елементи своєї системи... Виявляється, що "існує" лише одна одиниця – весь універсум людської діяльності" [10, с. 253–254].

Здійснюючи системно-структурний аналіз діяльності, Г. Щедровицький доходить висновку: "людина є клітиною в середині діяльності, що розвивається". А сама діяльність не є ані процесом, ані річчю, а є структурою, яка складається з різнорідних елементів, що включені в свій особливий закон розвитку, який реалізується за допомогою специфічних механізмів. Закономірності діяльності можна зрозуміти лише тоді, коли розглядати цю структуру як ціле [10, с. 254].

У розумінні внутрішнього взаємозв'язку виховання і соціалізації обидва наведені підходи інтегруються. Перший з них – психологічний – індивідуалізує процес соціалізації,

вибудовуючи його на основі особистісних якостей і особливостей конкретної дитини. Другий – методологічний – залучає індивідуальну діяльність дитини в процес загальнокультурної діяльності. Першість належить психологічному підходу, який надає дитині можливість створювати соціальну продукцію до пізнання її культурно-історичних аналогів. Отже, маленька дитина вступає в міжособистісні відносини, керуючись власними уявленнями щодо їх вибудови, а вже потім дізнається від батьків, а надалі від вихователя в дитячому садку, від учителя в школі про прийняті в даній культурі моделі їх розвитку. У цьому разі початкові новоутворення дитини, що виявилися в результаті її діяльності, залучення до взаємовідносин, слід розглядати як основу для зівставлення і засвоєння загальноновизнаних у даній культурі норм поведінки і спілкування.

Після завершення “первісної” соціалізації, змістом якої є “початкова трансформація біологічної чуттєвості в чуттєвість квазісоціальну, перехід від зосередженості на біологічних потребах організму до стану відкритості навколишньому соціально означеному світу”, розпочинається “власне соціальне формування особистості, її первинна соціалізація” [3, с. 13]. Цей етап дає змогу дитині входити в специфічні відносини не просто з навколишнім середовищем, а із середовищем соціальним. Коли основи таких відносин закладені, відбувається перехід до наступної стадії, де дитина постає як певною мірою соціалізований суб’єкт, здатний бути співсуб’єктом широкого спектру соціальних відносин.

Водночас така здатність “криє в собі величезні потенційні загрози розвитку “неправильного”, відхиленого, збоченого, насамперед тому, що критерії соціального розвитку є, по суті, власними продуктами індивіда” [3, с. 15]. З огляду на це, актуалізується роль виховання, завдяки якому “людське дитя поступово набуває досвіду світобачення і стає суб’єктом специфічної активності, що полягає в ідеологічно опосередкованому відображенні дійсності”. Відтак, залучаючись до “інтерактивного дискурсу перебування в світі, людина водночас отримує у своє розпорядження індивідуально своєрідну схему його сприймання та розуміння. Ця схема, з одного боку, становить інструментальну основу формування всіх подальших засобів світобачення, а з другого, – зумовлює

світоглядно-ідеологічну заангажованість, суб'єктивність, небезсторонність суто людського способу існування" [3, с. 15].

Такий інтегрований психолого-методологічний підхід – від діяльності дитини з освоєння культурної соціальної реальності до внутрішніх особистісних утворень і від них до засвоєння культурно-історичного досвіду суспільства – розглядаємо як стрижень успішної соціалізації, внутрішню схему цього процесу.

Отже, процес соціалізації особистості починається з елементарної діяльності, спрямованої на пізнання навколишнього світу, результати якої привносяться у її внутрішній світ у вигляді певних новоутворень, які, своєю чергою, стають підґрунтям для глибшого цілеспрямованого пізнання культурно-історичного досвіду конкретного суспільства. Цей етап передбачає занурення особистості в спеціально організовані виховні середовища, завдяки чому відбувається її прилучення до культурно-історичного досвіду конкретного соціуму. Набуті внаслідок такої діяльності знання привносяться в уже наявну систему знань на основі рефлексивного усвідомлення і є рушіями власне соціалізації, яка відбувається в процесі реальної взаємодії особистості із зовнішнім культурним середовищем.

Таким чином, соціалізація і виховання – це діалектично взаємопов'язані процеси, які взаємно зумовлюють і доповнюють один одного. Моральне становлення особистості є духовним змістом її соціалізації, а соціалізація – всеосяжною формою морального розвитку особистості. Лише за умов осягнення такої єдності процесу соціалізації можна надати педагогічно доцільну спрямованість, а вихованню – реальний соціально-культурний зміст.

Література:

1. Бех І.Д. Виховання особистості / І.Д.Бех. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – К.: Либідь, 2003. – 278 с.
2. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: [наук.-метод. посіб.] / І.Д.Бех. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
3. Васютинський В.О. Психогенетичні рівні ідеологічного залучення особи як суб'єкта взаємодії / В.О.Васютинський // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 6. – С. 13–15.

4. Вірна Ж.П. Освіта як автобіографічний факт особистості / Ж.П.Вірна // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 11. – С. 68–72.
5. Лавриченко Н.М. Проблеми взаємодії європейської школи і сім'ї у соціалізації учнівської молоді / Н.М.Лавриченко // Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості (теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді): зб. наук. пр. / Ін-т проблем виховання АПН України. – К., 2001. – Кн.1. – С. 178–185.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
7. Основы социальной педагогики: [учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений] / В.И.Загвязинский, М.П.Зайцев, Г.Н.Кудашов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Педобщество России, 2002. – 416 с.
8. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – М.: АН СССР, 1959. – 354 с.
9. Савченко С.В. Педагогика социализации как новая отрасль педагогического знания: опыт предварительного анализа / С.В.Савченко // Вісник Луганського держ. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка: Пед. науки. – 2004. – № 1. – С. 233 – 238.
10. Щедровицкий Г.П. Философия. Наука. Методология / Георгій Петрович Щедровицкий. – М.: Шк. культ. политики, 1997. – 656 с.
11. Erikson E. Life cycle completed. – N.-Y.; London: W.W. Norton and Co, 1982. – 384 p.

The article deals with the purpose, general and distinguishing features of socialization and upbringing, logic of intercommunication of these processes is shown in the context of activity approach, dependence of progress of person's socialization on the expediently organized upbringing is exposed.

Key words: intercommunication, upbringing, activity approach, personality, socialization.

В статье рассматривается цель, общие и отличительные черты социализации и воспитания, показана логика взаимосвязи этих процессов в контексте деятельностного подхода, раскрыта зависимость успешной социализации личности от целесообразно организованного воспитания.

Ключевые слова: взаимосвязь, воспитание, деятельностный подход, личность, социализация.